

І С Т О Р І Я

УДК 94(480)+(477)(092)

**«У ПОШУКАХ СУСПІЛЬНОГО ІДЕАЛУ»:
ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ІДЕЙ Ю.В. СНЕЛЬМАНА
ТА М.П. ДРАГОМАНОВА**

Д.В. Ковальов

*аспірант кафедри історії та політичної теорії,
Національний технічний університет
«Дніпровська політехніка»*

Тел.: +380-50-914-17-76; e-mail: kdv_svoboda@ukr.net

Здійснено порівняльний аналіз ідей двох характерних представників фінського і українського національних рухів середини XIX ст. – Ю. Снельмана і М. Драгоманова. Розглянуто основні інтелектуальні праці, в яких найяскравіше відбився світогляд вказаних діячів на проблеми державно-політичного, національного і соціального характеру. Визначено, що головним джерелом духовного впливу, магістральним дороговказом для них була орієнтація на європейські ідеологічні та політичні зразки. Також доведено, що в умовах поліетнічної самодержавної Російської імперії виразники інтересів фінського і українського народів першочерговим завданням ставили декларування та обґрунтування власної національної ідентичності науково-літературними засобами, із пізнішим переходом у суспільно-політичну площину.

Ключові слова: національний рух, Велике князівство Фінляндське, Ю. Снельман, Наддніпрянська Україна, М. Драгоманов, фенноманство, українофільство.

The author has analyzed some comparative studies of the ideas of two characteristic representatives of the Finnish and Ukrainian national movements of the mid-19th century: J. Snellman and M. Drahomanov. In the article, the author considered the main intellectual works, in which mentioned figures' worldview was most vividly reflected on the problems of state-political, national and social character. The author has determined that the main source of spiritual influence, the main guide for them, was the focus on European ideological and political models. The author has also proved that in the conditions of the polyethnic autocratic Russian Empire the representatives of the Finnish and Ukrainian peoples' interests made the declaration and substantiation of their own national identity by scientific and literary means a priority, with a later transition to the sociopolitical sphere.

Key words: national revival, the Grand Duchy of Finland, J. Snellman, Dnipro Ukraine, M. Drahomanov, Fennomania, Ukrainophilia.

В останні роки, зумовлені подіями російської агресії та окупації частини українських земель, стало модним порівнювати долю нашої країни з тією, що спіткала Фінляндію (також Суомі) у першій половині ХХ ст. Проте коріння такої “подібності” все ж варто шукати на століття раніше, коли Наддніпрянська Україна і Велике князівство Фінляндське (далі ВКФ) на різних умовах входили до складу Російської імперії. У цей період (1809 – 1917 рр.) і сам царат природно демонстрував істотно відмінне ставлення до названих периферій монархії Романових, чим спонукав діячів національних рухів – фенноманства та українофільства – активніше взятися за розробку концепції окремішності “своєї батьківщини” від імперського лона. Найбільш характерними постатями досліджуваної доби, котрі посприяли політизації національних рухів у ВКФ і Наддніпрянській Україні, визнаємо Югана

Вілгельма Снельмана і Михайла Петровича Драгоманова. Зіставлення їхнього інтелектуального доробку, як двох вельми своєрідних виразників суспільної думки фінського та українського народів, на сьогодні вважаємо більш ніж актуальною проблемою.

Теперішня історична наука спонукає звертатися до вивчення внеску видатних та маловідомих іноземних політиків, освітян, митців і т.п., які збагатили духовну спадщину власної батьківщини, що також має зацікавити вчених в Україні. Безперечно, основою неупередженого дослідження на засадах порівняльного аналізу із зазначеної проблеми слугує національна історія фінів та українців Наддніпрянщини, що спирається на ґрунтовний аналіз широкого кола джерел. Зокрема, йдеться про цілий обшир текстів, різномірних за походженням, призначенням, формою, жанрами та змістом; однак ухил зроблено саме на працях особового неофіційного походження, де відбилася ідейно-духовна еволюція, становлення світогляду так званих “будителів модерних націй” Ю. Снельмана [32-39] та М. Драгоманова [3-9]. Комплексний історіографічний аналіз також репрезентує всю повноту провідних тенденцій у царині, дотичній до теми цієї статті.

Негласний лідер фінського національного руху Ю. Снельман (1806 – 1881) – з походження шведськомовний (етнічний) фін, який народився у Стокгольмі. Вищу освіту здобув в Обуській академії, планував стати священником, але згодом зосередився на вивченні класичної німецької філософії. У 25-річному віці здобув учене звання магістра; з весни 1843 р. Снельман – директор середньої школи м. Куопіо, а з 1858 р. – професор філософії Гельсінгфорського університету і член Сенату ВКФ. Упродовж 1860-1870-х рр. він був ініціатором масштабних суспільно-політичних перетворень у Фінляндії, чому сприяло його особисте знайомство з російським монархом Олександром II. Його ідеологічні настанови стали дороговказом, як для

фенноманів другої половини ХІХ ст., так і для діячів фінської національної справи всієї першої половини ХХ ст. Він рано став культовою фігурою, затьмаривши попередників і сучасників, викликаючи палкі симпатії насамперед студентства, що прагнуло негайних змін. Рішення присвятити життя “національному пробудженню” земляків визріло в Ю. Снельмана наприкінці навчання в Обу (нині Турку) та Гельсінгфорсі (нині Гельсінкі) та під час подорожі Європою протягом 1826 – 1841 рр. [24: 83-84; 31: 220-221]. Своїм духовним наставником, моральним авторитетом він вважав Г. Гегеля, ідеалізм якого надихнув на розробку політичної та соціальної програми, пізніше втіленої в діяльності фенноманства; вона містила також риси ірраціоналізму і волюнтаризму, запозичені в І. Канта та Й. Фіхте.

Для Снельмана філософія була насамперед інструментом пошуку практичних рішень, сприяючи формуванню у нього своєрідного революційного духу. У висліді цього постала головна праця всього його життя, видана в 1842 р. у Стокгольмі – шведськомовний філософсько-публіцистичний трактат “Вчення про державу” (швед. *Läran om staten*) [21: 47; 28: 124; 31: 289-290; 32]. Цей твір відбив, як Снельманове захоплення гегельянством, так і уявлення про кращу долю батьківщини, підґрунтям чого мало стати формування фінської національної самосвідомості. У змісті акцентовано на винятковій ролі фінськомовної літератури й потребі узгодженої співпраці всіх “суспільних одиниць” у прищепленні наступним поколінням національної ідентичності й морально-етичних норм [21: 47-48; 32: 7-9, 11-13, 31-33; 33: 110, 170, 355-356].

Практичним втіленням своїх ідей Ю. Снельман бачив у суцільній фінізації суспільного життя ВКФ шляхом поширення освіти виключно фінською літературною мовою, якою спілкувалася більшість його співвітчизників. «Мова – це не лише інструмент формування думок чи повсякденного спілкування, –

наголошував він, – але засада мислення для цілої нації. Ось чому, якщо я міг би, та хотів, аби негайно наполягти на переконанні своїх земляків: нація повинна покладатися лише на себе, у всьому!» [32: 60-61; 34: 395-396].

Провідний ідеолог фенноманства також вважав, що традиція т.зв. “Realpolitik” у тогочасних фінляндсько-російських взаєминах відповідає меті побудови громадянського суспільства [25: 182-183; 37: 18, 240]. Фінську націю, яка поставала у добу Модерну, мали сформувати всі мешканці ВКФ (включно з фінляндськими шведами, карелами та саамами); шлях до цього він вбачав у добровільній відмові освічених верств Суомі від власної шведськості. У фокусі уваги Снельмана перебувала “національність” (фін. *Kansallisuus*), тобто поєднання етнічного походження та рідної мови індивіда [24: 99; 28: 127; 31: 357; 37: 34-35, 112]; остання, не становлячи визначальної риси “національності”, була важливою умовою національної єдності [25: 192-193; 37: 35-36, 43; 40: 75]. Відтак одну з центральних світоглядних категорій Снельмана займав “вольовий національний дух” (фін. *Kansallishengen tahto*), що виявлявся у природному прагненні народу до освіти та культури.

Із часом, саме ця риса мала піднести самобутній фінський народ зі стану політичної аморфності до рівня повноправного європейського суб’єкта. Він вірив, національні дух і мова спонукають діяти на благо (фінської) нації та (фінляндської) держави через знання, патріотизм і закони [32: 62-63; 34: 360-363], наголошуючи, що завданням “національних одиниць” є сприяння моральності на трьох рівнях, які формують національну єдність: родина, громадянське суспільство і держава. Його концепція “народу-національності-громадянства” була презентована на шпальтах шведськомовних часописів “*Freja*”, “*Saima*” та “*Litteraturblad för allmän medborgerlig bildning*” протягом 1830-1850-х рр. Важливим елементом світогляду лідера фенноманів було визнання права

нації-“національності” на існування тільки за умови реалізації нею власного історичного призначення: Суомі мусить посісти своє місце завдяки живій національній культурі, хоч і маловідомій для решти Європи [24: 69; 25: 182, 195; 28: 124; 36: 312, 317, 381-382]. Нація-“національність” здатна ж засвоювати елементи чужих культур, проте, за Снельманом, повинна нейтралізувати їх. Тож фінськомовна більшість повинна асимілювати шведськомовну громаду, спираючись на наявність самобутніх культури та мови, самосвідомість й історичну традицію [25: 198-199; 35: 157-158]. Культура забезпечує активне функціонування національного духу і втілюється в літературі рідною мовою та доступі широких мас до освіти, високий рівень яких Снельман вважав ключовим соціальним показником розвитку нації-“національності” [32: 28-29; 40: 33].

Зрештою його співвітчизники мусили злитися в одномовний освічений народ. *«Шведськомовну меншість, – наголошував лідер фенноманів, – слід націоналізувати. Натомість фінськомовну більшість – цивілізувати!»* [23: 113-114; 30: 3; 36: 380-381]. Засобом перетворення фінів на окрему національну спільноту він вважав право кожного свого земляка не тільки здобути грамотність, але й вільно опановувати різні науки, чим відкинув насильницький шлях (прикладом тоді слугували бунтівні угорці та поляки). Цьому мало сприяти поступове зближення народних мас із освіченими верствами. Добровільна фінізація, разом із привілейованим статусом у складі Російської імперії, тільки додавала динамізму суспільству ВКФ. Визнаючи, що фіни мусять покладатися насамперед на самих себе, Ю. Снельман (який підтримував приятні взаємини з Олександром II) розумів доцільність ситуативної лояльності імперській владі задля впровадження необхідних реформ: *«Самосвідомість освіченої нації полягає в тому, щоби змиритися з зовнішньою історичною необхідністю бути частиною чужої нам держави заради порятунку свого майбутнього»* [32: 425-426; 35: 45-46].

Водночас він виступав проти поступок у фундаментальних питаннях; зокрема, фінляндське законодавство і фінська мова повинні були мати перевагу над російськими.

Протягом 1850-1860-х рр., насамперед на тлі зміни російського монарха, відбулася еволюція Снельманового світогляду. Він уже не бачив альтернативи лояльності царату, хоча й наголошував, що зверхність імперії Романових над Суомі триватиме не вічно, а фіни неминуче здобудуть власну державність [38: 106; 39: 308-309; 40: 63]. Вступивши з січня 1861 р. на державну службу, лідер фенноманів зарекомендував себе як політичний реаліст. Його вплив за допомогою офіційних протоколів і меморандумів сприяв формуванню в Олександра II своєрідного бачення напряму розвитку фінляндської автономії.

Наслідком цього стала низка важливих реформ: зрівняння статусу фінської та шведської мов (1863); запровадження окремої валюти – марки (1877); надання права вільної торгівлі та встановлення власних митних тарифів, відмінних від російських (1879); формування місцевих збройних сил, окремих від російської армії (1874-1878) [26: 41; 27: 290; 28: 130-132].

Ю. Снельман був певен, що національна єдність, соціально-політичний та економічний прогрес ВКФ могли поки що бути забезпечені лише під егідою російської влади. У цілому ж його творча спадщина спричинила великий суспільний резонанс, що засвідчувало початок політизації широких кіл фінляндського суспільства. На світогляд уродженця Гадяча М. Драгоманова (1841-1895), чия біографія добре відома історикам, менший вплив справила класична німецька філософія, порівняно зі Снельманом. Натомість українець, який репрезентував лівицю організації Громада, надавав перевагу новітнім ідеологіям (праці А. де Сен-Сімона, Ш. Фур'є, К. Маркса, А. Герцена й особливо П. Прудона), котрі декларували негайне розв'язання суспільних проблем [11: 4; 16: 16; 17: 103]. У підмурівку його світобачення були ідеї Кирило-Мефодіївського братства; саме

від Т. Шевченка та М. Костомарова успадкував Драгоманов переконання в тому, що українці – самобутній народ, який, у супереч несприятливим умовам, спромігся зберегти власну культуру [15: 199-200; 20: 31-32].

Він стверджував, що європеїзм – складова ідейної спадщини того ж таки Костомарова, який проте не відповідав часу й умовам тодішньої Наддніпрянської України та не міг розвинутися, внаслідок надмірної схильності братчиків до морально-етичних норм раннього християнства. Власне це стало причиною аполітичності українства впродовж першої половини XIX ст. За оцінкою М. Драгоманова, національне відродження українців було просякнuto федерально-демократичним, навіть “гуситським панславізмом” і це починання слід продовжувати за нових (тогочасних для нього) історичних умов [3: 65-66; 7: 174]. Виразно схилиючись до раціоналізму і позитивізму, громадівець вважав, що успіх українського руху можуть забезпечити лише принципи демократії, лібералізму, федералізму у поєднанні з елементами соціальної справедливості [6: 439; 16: 88; 29: 44-45].

Загалом концепція об’єднання слов’ян у межах федеративного утворення заступає в його ідеях право української нації на етнічну, культурну й історичну незалежність. Драгоманов наголошував на регіональних інтересах, спроможності кожного народу розбудовувати власний національний проект в умовах автономії. Його автономно-федералістична концепція мала вирішити соціально-економічні, політичні й національні проблеми як України, так і Росії. У цьому громадівця переконували одночасно співіснування мовно культурно відмінних кантонів Швейцарії та стійкість до криз державного устрою США. М. Драгоманов вважав нагальною потребою популяризацію серед широких мас історичної минувшини за допомогою преси та книговидання. Він особисто займався фольклорними студіями – збиранням,

вивченням і підготовкою до друку пісень, оскільки вони репрезентували “серце й душу” українського народу [16: 18-19].

Старші громадівці не зуміли сформулювати виразні політичні цілі, обмежуючись культурницькою і науковою працею, опертою на романтичний ідеалізм. Драгоманов зазначав, що в українському русі ще до Емського указу виокремилася 2 напрями: перший – українофільський, що *«виходив із пункту національної одрубності українців і ставив у першу голову рівнятися з другими самостійними народами, писати, перекладати високе письменство, повертати до українства панство, попівство і всякі високі верстви»*; другий – хлопоманський, який *«ставив на першій плані українське мужицтво, готовий і незаперечний національний елемент... і виводив потребу пізнати сей елемент, писати переважно про нього, для нього»* [7: 162; 10: 229-230; 13: 421; 17: 99-100]. Натомість сам М. Драгоманов на шпальтах часопису “Громада” пропагував програму українського руху, магістральною лінією якої обрано не революційне насильство, а еволюційний, просвітницький шлях “пробудження” національної самосвідомості народу. Обстоюючи європейську орієнтацію розвитку України, за основу він узяв західні політичні доктрини, які мали бути сполучені з наявними українськими традиціями [10: 230-231; 13: 425; 16: 57-58; 19: 358-359].

У 1884 р. громадівець видав ґрунтовну працю “Вільний Союз – Вільна Спілька: Досвід української політико-соціальної програми”. Нею він пропагував ідею перетворення монархії Романових на децентралізовану республіку, де українці та ін. національні меншини отримали б автономію [9: 45-46; 14: 68; 16: 92-93]. Підґрунтя цієї федерації мало становити об’єднання вільних людей у вільні громади; вона ж, своєю чергою, могла розвинутися у всеслов’янську конфедерацію. Пропозиції Драгоманова значною мірою спиралися на ідеї Прудона: *«Безначальство – своя воля кожному й вільне громадянство й*

товариство людей і товариств» [2: 166-167; 12: 301], утім, він використовував термін “самоврядування” замість “анархія”. Не буде зайвим зауважити, що “централізована російська монархія, самодержавна або парламентська” є, на його погляд, безглуздим утворенням на мапі Євразії, як і достоту “централізована всеросійська народна держава” (нім. *Volksstaat*) [5: 339], оскільки політична дійсність не дозволяє цілковито і доволі ефективно застосувати до імперії Романових принципи національної держави, перетворити першу в останню.

Зрештою у центрі уваги громадівця перебувала свобода особи – “політична свобода” (мислима як свобода громадянина, від якої похідними є всі інші, колективні форми політичної волі), але аж ніяк не свобода нації, основу ж його патріотизму становили загальнолюдські цінності [2: 167-168; 4: 248-249; 16: 54, 58; 17: 106]. На переконання М. Драгоманова, створення незалежної Української держави могло б мати успіх лише в умовах континентальної війни, за підтримки однієї з великих держав. Аргументом проти самостійництва він вважав неуспіх збройних виступів поляків у ХІХ ст. Ідентифікуючи політичні цілі України та Росії, громадівець вважав їх однією політичною нацією, а не двома, котрі дарма що перебувають у конфлікті.

Знаково, що І. Лисяк-Рудницький визначив схильність Драгоманова до соціалістичних теорій такою, що мала “етичний” і рівночасно помилковий характер [12: 302-303]. Натомість сучасний російський дослідник А. Тесля певен, динаміка політичних поглядів громадівця визначається наростальним реалізмом, прагматизмом і поміркованістю, спричинених так званим “довгим ХІХ століттям”, позаяк і національне питання у системі уявлень Драгоманова взагалі не виступає найвищою цінністю, хіба як доповнення соціального [17: 107 – 108]. Власне вимога соціальної справедливості й небажання обмежитися громадянською рівністю зблизила автора концепції “Вільного Союзу – Вільної Спілки” з

марксизмом. При цьому політичний світогляд М. Драгоманова лишився синкретичним: його осердя становили все ж не соціалізм чи анархізм, а лібералізм і демократія.

На це безпосередньо вказував його учень І. Франко: *«Драгоманов ні практично не займався соціалістичною пропагандою і соціалістичними реформами, ні теоретично не писав нічого, що давало б підставу зараховувати його до теоретиків соціалізму. Але він не виключав і збройної, революційної боротьби»* [18: 582].

Подібно лідеру фенноманів, громадivecь вважав наріжним каменем відродження українства мову. Вона, за умов модернізації суспільства, повинна набути ознак *«інструменту для проведу у наш народ думок поступових, а не старосвітської гнилизни й темноти (обскурантизму), як се часто бачимо у писаннях українських національників альбо всесвітніх ретроградів-назадників, котрі підшиваються під українську національність»* [8: 332; 16: 111]. Найбільшою проблемою українців М. Драгоманов вважав малописемність.

Його бачення практичного розв'язання національного питання наближалось до принципу “персональної культурної автономії”. Апеляцій до історичного минулого як політичного аргументу він унікав, оскільки основу нації становило селянство – її “готовий і безспірно національний елемент” [3: 105-106; 11: 8; 16: 105]. Підносячи соціальну солідарність понад національну приналежність, Драгоманов наголошував, що українці є “плебейською” нацією без повної соціальної структури, насамперед власної еліти. Позаяк українська нація виявлялася фактично тотожною селянству, її національна ідея мала співпадати з народницькою програмою [1: 16; 10: 231; 11: 9-10; 16: 109]. Все ж таки не заперечуючи окремішності української нації, державну незалежність він не вважав необхідною формою її існування.

На загал ідеї Ю. Снельмана та М. Драгоманова переконали багатьох їхніх сучасників у тому, що доступ до освіти рідною мовою закладає підґрунтя не лише культурного пробудження фінів та українців, а й їхнього майбутнього національного звільнення (свідоме уявлення себе самих під кураторством видатних постатей-“будителів”, перефразовуючи Б. Ендерсона [22: 9-11], чимось окремим від Російської імперії, чимось більшим від простого найменування підданими монархії Романових). Водночас розбіжності у поглядах багато в чому відбивали відмінність тогочасних ситуацій у ВКФ і Наддніпрянській Україні. Лідер фенноманів, попри особистий респект до Європи, застерігав від безпідставних надій на допомогу звідти, закликаючи використовувати надані царатом можливості задля блага фінської нації; виразник громадівської лівиці ж убачав майбутнє українства в “європейській сім’ї”, закликаючи до руйнування самодержавства разом із російськими революціонерами.

Снельман зберіг відданість гегельянству (ширше – класичній німецькій філософії), визнаючи себе поміркованим націоналістом-прагматиком, тоді як Драгоманов ідентифікувався космополітом-ідеалістом, для якого національний суверенітет – не важливий тактичний крок задля досягнення іншої “великої мети”: соціального визволення та рівності. У цілому ж діяльність зіставлених будителів – фенномана з одного боку і громадівця-українофіла з іншого, – слід вважати такою, що мала вирішальне значення для процесу кристалізації фінської та української національних свідомостей у середині ХІХ ст. Інтелектуальний доробок першого “збудив” суспільство Суомі, орієнтуючи кожного фінляндця незалежно від етнічної приналежності на пошуки свого національного “я” і підготував ґрунт для подальшого “відриву” від імперського лона вже у розпал Першої світової війни. Творча спадщина другого навпаки спричинила ідейне сум’яття у лавах українства, котре

заведене на соціалістичні манівці, не зуміло прийти до спільного знаменника й напрацювати єдину політичну програму дій, вислідом чого стала поразка Національної революції 1917-1921.

ЛІТЕРАТУРА

1. Грінченко Б.Д., Драгоманов М.П. Діалоги про українську національну справу. К., 1994. 288 с.
2. Діптан І. Суспільно-політичні погляди М.П. Драгоманова: візія І.П. Лисяка-Рудницького. *Рідний край*. 2013. №1. С. 165 – 186.
3. Драгоманов М.П. Историческая Польша и великорусская демократия. Женева: «Громада», 1881. 511 с.
4. Драгоманов М.П. Письмо В.Г. Белинского к Н.В. Гоголю (Предисловие). 1880 г // Собрание политических сочинений: в 2-х т. Париж: «Освобождения», 1906. Т. 2. С. 231 – 251.
5. Драгоманов М.П. Естественные области и пропаганда социализма на плебейских языках восточной Европы. 1881 г. // Собрание политических сочинений: в 2-х т. Париж: «Освобождения», 1906. Т. 2. С. 330 – 340.
6. Драгоманов М.П. Листи на Наддніпрянську Україну. *Літературно-публіцистичні праці*: у 2 т. К.: «Наука. Думка», 1970. Т. 1. С. 428 – 482.
7. Драгоманов М.П. Австро-руські спомини (1867 – 1877). *Літературно-публіцистичні праці*: у 2 т. К.: «Наука. Думка», 1970. Т. 2. С. 151 – 288.
8. Драгоманов М.П. Чудацькі думки про українську національну справу. *Літературно-публіцистичні праці*: у 2 т. К.: «Наука. Думка», 1970. Т. 2. С. 312 – 367.
9. Драгоманов М.П. Вольный Союз – Вільна Спілка: Опыт украинской политико-социальной программы. Женева: «Громада», 1884. 109 с.
10. Земський Ю.С. Зародження українського модерного націотворення. Городок: «Бедрихів край», 2018. 256 с.
11. Іванова Л.М. Драгоманов про національне питання. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Історичні науки*. Вип. 4. 2007. С. 3 – 13.
12. Лисяк-Рудницький І.П. Драгоманов як політичний теоретик // Історичні есе: у 2 т. К.: «Основи», 1994. Т. 1. С. 299 – 348.
13. Савченко О.І. М. Драгоманов – засновник української зарубіжної періодики. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 2009. Вип. 15. С. 418 – 427.
14. Сарбей В.Г. До поглядів М.П. Драгоманова на національне питання. *Український історичний журнал*. 1991. № 9. С. 60 – 70.
15. Сарбей В.Г. Національне відродження України. К., 1999. 336 с.
16. Скакун О.Ф. Драгоманов как политический мыслитель. Х.: «Основа», 1993. 144 с.

17. Тесля А. Национально-политические взгляды М.П. Драгоманова 1888–1895 гг. *Социологическое обозрение*. 2016. Т. 15. №1. С. 94 – 111.
18. Франко І.Я. Вибрані листи // Твори: у 20 т. К., 1956. Т. 20. 808 с.
19. Шпорлюк Р. Формування модерних націй: Україна – Росія – Польща. К.: «Дух і Літера», 2013. 553 с.
20. Щёголев С.Н. Современное украинство: Его происхождение, рост и задачи. К., 1912. 160 с.
21. Aaltonen R. Snellmanin oppi kasvatuksesta: löhtäkohtia. *Aikuiskasvatus*. 1981. № 2. Ss. 45 – 50.
22. Anderson B. Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. London: «Verso», 1991. 224 pp.
23. Jalava M.J. V. Snellman – mies ja suurmies. Helsinki: «Tammi», 2006. 357 ss.
24. Kallio L.J.V. Snellmans Philosophie der Persönlichkeit. Helsinki, 2017. 311 ss.
25. Kannisto P. Suolatut säkeet: Suomen ja suomalaisten diskursiivinen muutoutuminen 1600-luvulta Topeliukseen. Helsinki, 1997. 252 ss.
26. Kauko K. Näin puhui Snellman – kirjoituksia, katkelmia, ydinlauseita. Helsinki: «WSOY», 1960. 521 ss.
27. Kuusterä A. Markan matkassa – Suomen rahajärjestelmän historiaa 1840-1997. *Kansantaloudellinen Aikakauskirja*. 1997. № 2. Ss. 285 – 305.
28. Liikanen I. Fennomania ja kansa – Joukkojärjestäytymisen läpimurto ja Suomalaisen puolueen synty. Helsinki: «Suomen historiallinen seura», 1995. 363 ss.
29. Remy J. Panславism in the Ukrainian National Movement from the 1840s to the 1870s. *Journal of Ukrainian Studies*. 2005. Vol. 30. № 2. Pp. 27 – 50.
30. Saima: på denna tidning / red. J.V. Snellman. Kuopio. 1846, December. № 51. 4 ss.
31. Savolainen R. Med bildningens kraft. J.V. Snellmans liv. Helsingfors: «Svenska litteratursällskapet i Finland», 2019. 727 ss.
32. Snellman J.V. Läran om staten. Stockholm: «Zacharias Hæggström Bokförlag», 1842. 448 ss.
33. Snellman J.V. Samlade arbeten: i 12 delar. Helsingfors: «Statsrådets kansli», 1992. Del I. 1826 – 1840. 809 ss.
34. Snellman J.V. Samlade arbeten: i 12 delar. Helsingfors: «Statsrådets kansli», 1992. Del II. 1840 – 1842. 739 ss.
35. Snellman J.V. Samlade arbeten: i 12 delar. Helsingfors: «Statsrådets kansli», 1995. Del V. 1845 – 1847. 794 ss.
36. Snellman J.V. Samlade arbeten: i 12 delar. Helsingfors: «Statsrådets kansli», 1996. Del VII. 1850 – 1856. 814 ss.
37. Snellman J.V. Samlade arbeten: i 12 delar. Helsingfors: «Statsrådets kansli», 1997. Del IX. 1859 – 1860. 951 ss.
38. Snellman J.V. Samlade arbeten: i 12 delar. Helsingfors: «Statsrådets kansli», 1997. Del X. 1861 – 1862. 934 ss.

39. Snellman J.V. Samlade arbeten: i 12 delar. Helsingfors: «Statsrådets kansli», 1998. Del XII. 1868 – 1881. 255 ss.

40. Virtanen S. Siveellisyys ja sen todellistuminen arkielämässä. Tutkielma J. V. Snellmanin filosofiasta. Tampere, 2006. 104 ss.

Стаття надійшла до редакції 10.06.2021

УДК 82-94+141.72

ЖІНОЧІ ЩОДЕННИКИ, ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО У ВИВЧЕННІ «ЖІНОЧОГО ПИТАННЯ»

А.В. Пеньковська

*студентка I курсу факультету історії та філософії,
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова
Тел.+38068–807–96–95, e-mail: tylra731@gmail.com*

У статті досліджуються жіночі щоденники як історичне джерело і їх сприйняття в історичному суспільстві. Це дослідження спрямоване на вивчення ролі жіночих щоденників у вивченні «жіночого питання». Воно створено для кращого розуміння історичних джерел, їх достоїнств і недоліків. Запропоновано наступна гіпотеза: «Щоденники мають ряд переваг, яких немає в інших джерелах». Отримані дані припускають, що цей підхід також може бути корисним для вивчення фемінізму та інших соціальних явищ.

Ключові слова: джерела особистого походження, его-матеріали, мемуари, жіночі щоденники, «жіноче питання».